

Det akustiska stadssamhället

Ljudlandskapet som informationsförmedlingskanal för den offentliga makten och för stadsbor i 1700-talets Sverige

I nnan den elektriska telegrafin uppfanns var ljudvågor det enda sättet att förmedla information i realtid. Kommunikation genom ljudsignaler var viktig främst i städer, där en mängd människor bodde tätt tillsammans på ett område som inom några sekunder kunde nås av ljudvågor. Kyrkklockornas betydelse som informationskanal framhölls redan av pionjären inom sinnen och sinnesupplevelsernas kulturhistoria, Alain Corbin i verket *Les cloches de la terre* (1994), och sedermera har till exempel historikern David Garrioch kallat det tidigmoderna urbana ljudlandskapet för ett ”semiotiskt system”, med vars hjälp människor orienterade sig i tid och rum samt fick vetskap om händelser i staden.¹ Under 1800-talet antog informationsspridningen nya former och den ljudbaserade informationsstaden försvann. Samtidigt började det industrialiserade och automatiserade samhällets buller gradvis dominera städernas ljudlandskap.

I den här uppsatsen behandlar jag ljudlandskapets betydelse för den offentliga maktens informationsförmedling och det lokala stadssamhällets interna informationsförmedling i 1700-talets Åbo. Jag studerar för vilka ändamål den offentliga makten använde klockringning, trumslagning och andra ljudsignaler samt hur stadsborna via dessa signaler följde med och gestaltade tidens gång och stadens händelser.

-
1. Alain Corbin, *Les cloches de la terre: Paysage sonore et culture sensible dans les campagnes au XIX siècle* (Paris 1994); David Garrioch, 'Sounds of the city: the soundscape of early modern European towns', *Urban history* 30 (2003:1), s. 5–25.

VERTAISARVIOITU
KOLLEGIALT GRANSKAD
PEER-REVIEWED
www.tsv.fi/tunnus

Jag reflekterar över vilka nya aspekter som forskningen om akustiska fenomen tillför stadshistoria och vad ljudlandskapet avslöjar om de tidigmoderna stadssamhällenas vardagliga informationsförmedling och maktstrukturer.

Uppsatsen sammanflätas med en inriktning inom historieforskningen som kallas akustisk kulturhistoria². Dess rötter finns i projektet World Soundscape, som genomfördes i Kanada under 1960–1970-talen, samt i den franske historieforskaren Alain Corbins verk om sinnenas och sinnesupplevelsernas kulturhistoria.³ Barry Truax, en viktig banbrytare inom akustisk ekologi, har studerat akustisk kommunikation i en samhällelig och kulturell kontext, något som är särskilt viktigt för den här uppsatsens metodologiska ramverk.⁴

Efter dessa tidiga initiativ har det, främst inom forskningen om urbana ljudlandskap, publicerats tiotals artiklar och studier där man fördjupat sig i såväl skrikande och gränserna för ljudanvändning som i den förlust av sakrala ljudlandskap som föranleddes av franska revolutionen.⁵ Forskningen om ljudlandskap ingår i sinnenas och sinnesupplevelsernas kulturhistoria som på 1990-talet i allt högre grad började intressera historieforskare. I Finland skedde detta inom historieforskningen först på 2000-talet.⁶ Dessutom har ljudlandskapens förflutna

-
2. Termen akustisk kulturhistoria har använts av Hannu Salmi och Bruce Johnson, se Bruce Johnson & Hannu Salmi, 'Aistien historiaa: kohteet ja menetelmät', Asko Nivala & Rami Mähkä (toim.), *Tulkinnan polkuja. Kulttuurihistoriallisia tutkimusmenetelmiä*, Kulttuurihistoria – Cultural History 10 (Turku 2013), s. 82–106.
 3. Murray Schafer, *The Tuning of the World* (New York 1977); Alain Corbin, *Le miasme et la jonquille: L'odorat et l'imaginaire social XVIIIe–XIXe siècles* (Paris 1982).
 4. Barry Truax, *Acoustic Communication* (Westport & London 2011, 1. utgåvan 1984).
 5. Se till exempel Bruce R. Smith, *The Acoustic World of Early Modern England. Attending to the O-factor* (Chicago 1999); Emily Cockayne, *Hubbub. Filth, Noise & Stench in England 1660–1770* (New Haven 2007); Emese Bálint, 'Mechanisms of the hue and cry in Kolozsvár in the second half of the sixteenth century', *Journal of Early Modern History* 12 (2008), s. 233–255; Richard Clay, 'Smells, bells and touch: Iconoclasm in Paris during the French Revolution', *Journal of Eighteenth-Century Studies* 35 (2012), s. 521–533.
 6. Hannu Salmi, 'Onko tuoksuilla ja äänillä menneisyys? Aistiympäristön historia tutkimuskohteena', Kari Immonen & Maarit Leskelä-Kärki (toim.), *Kulttuurihistoria – Johdatus tutkimukseen*, Tietolipas 175, Suomalaisen Kirjallisuuden Seura (Helsinki 2001); Outi Ampuja & Kaarina Kilpiö (toim.), *Kuultava menneisyys. Suomalaista äänimaiseman historiaa*, Historia Mirabilis 3 (Turku 2005); Charlotta Wolff & Johanna Ilmakunnas, 'Den sinnliga kulturhistorien', *Historisk Tidskrift för Finland* 100 (2015:4), s. 369–376.

också i Finland redan tidigare, på 1990-talet, studerats av kultur- och musikforskare.⁷

En särskild utmaning i fråga om sinnenas och sinnesupplevelsernas kulturhistoria är beroendet av att en kort, flyktig sinnesupplevelse förmedlas i skriftlig eller illustrerad form. I akustisk bemärkelse är 1700-talets ljudlandskap förlorade. Vi kan inte längre lyssna till dem och forskningen fokuserar därför snarare på observationer som ljuden föranlett: på situationer där reaktionen på ljudet av någon anledning har bevarats i skriftlig eller illustrerad form. Förutom via skriftliga spår kan man närma sig försvunna historiska ljudlandskap också via ”möjligheternas historia”. Detta innebär att man föreställer sig sådana historiska skeenden och fenomen som inte direkt omnämns i källorna, men som på grundval av kända historiska fakta kunde ha varit möjliga.⁸ För ljudlandskapens del kan möjligheternas historia till exempel innebära att bedöma ljudens styrka, bärvidd och avstånd, för att kunna rekonstruera enskilda ljuds bärvidd på kartan.

Man kan spåra det historiska ljudlandskapet med hjälp av mycket olika källmaterial. I den här uppsatsen studerar jag främst vilken bild av ljudlandskapet i 1700-talets Åbo som förmedlas via domstolarnas protokoll, tidningar, stadsadministrationens handlingar och privata källor. Mina källor omspannar lokala tidningar från åren 1775–1809, Åbo kämnärsrätts protokoll från åren 1760, 1775 och 1790, Åbo magistrats handlingar från senare delen av 1700-talet samt enstaka reseberättelser och memoarer.

I min studie representerar Åbo en medelstor, europeisk stad på 1700-talet. På den tiden var Åbo en av de största städerna inom det svenska riket och centralort för Finland, det vill säga den östra riksdel.⁹

7. Se till exempel Vesa Kurkela, 'Äänimaisema, valta ja välinpitämättömyys: näkökulma ympäristöäänien kulttuurianalyysiin', *Musiikin suunta* 13 (1991), s. 47–56; Helmi Järviluoma, 'Hör du – nu talas det om ljudlandskap', *Nord-nytt* 55 (1994), s. 22–26; Helmi Järviluoma, 'Muisti ja ääniympäristöt Euroopan kylissä', *Etnomusikologian vuosikirja* 12 (2000), s. 76–89; Heikki Uimonen, 'Kenen äänet, kenen ympäristö? Äänimaisematutkimuksen metodologiaa', *Etnomusikologian vuosikirja* 12 (2000), s. 90–102; Helmi Järviluoma, Meri Kytö, Barry Truax, Heikki Uimonen & Noora Vikman (toim.), *Acoustic Environments in Change* (Tampere 2009); Helmi Järviluoma, Meri Kytö, Kaisa Ruohonen & Heikki Uimonen (toim.), *Muuttuvat suomalaiset äänimaisemat* (Tampere 2017).

8. Hannu Salmi, 'Cultural history, the possible, and the principle of plenitude', *History and Theory* 50 (2011), s. 171–187.

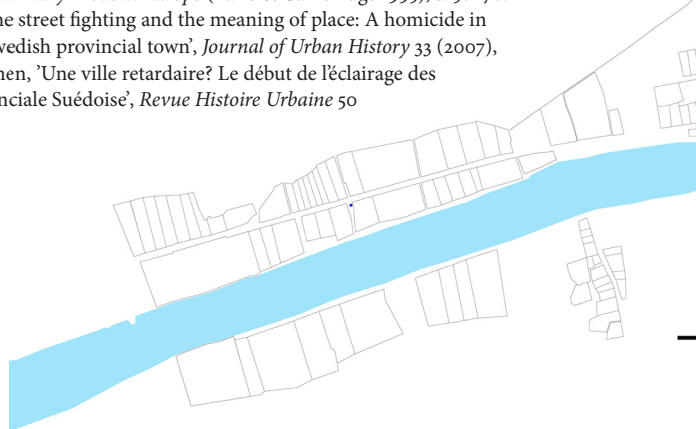
9. Oscar Nikula, *Åbo stads historia 1721–1809* (Åbo 1970).

Den dåtida europeiska stadsbefolkningen bodde huvudsakligen i medelstora eller mindre städer, men dessa städer har inom forskningen rönt avsevärt mindre uppmärksamhet än tidsperiodens storstäder. Men med tanke på helhetsbilden inom den europeiska stadshistorien vore det mycket viktigt att studera mindre och medelstora städer, såsom just Åbo.¹⁰ I den här uppsatsen framstår Åbo, med sitt ljudlandskap, sin stadsomgivning och sina offentliga institutioner framför allt som en svensk stad. De nordliga städernas långa, mörka vinternätter ger sin personliga, intressanta nyans till hur det akustiska stadsrummet kompenserade för den visuellt upplevda staden och exempelvis inverkade på hur man rörde sig i staden.¹¹

Inledningsvis fördjupar jag mig i särdragen hos ljudlandskapet i 1700-talets Åbo. Jag (re)konstruerar en försvunnen akustisk värld med hjälp av skriftliga källor och skapar en bild av hurdant ljudlandskap av avsiktliga ljudsignaler och bakgrundsbuller dåtidens Åbobor levde i. Därefter behandlar jag maktens förhållande till ljudlandskapet och lagar som kontrollerade ljudutövning. Sedan fortsätter jag med ljudets betydelse för tidsuppfattningen samt definitioner och konflikter gällande stadsbornas kollektiva tidsuppfattning, och därefter reflekterar jag över den mörka vintertidens förhållande till ljudlandskapet och upplevelserna av stadsrummet. Till sist analyserar jag skillnader mellan vardaglig och ceremoniell ljudanvändning. Uppsatsen avslutas med en reflektion över ljudets samhällseliga betydelser, epistemologi och makt.

-
10. Peter Clark, 'Introduction', Peter Clark (ed.), *Small towns in early Modern Europe* (Paris & Cambridge 1995), s. 1; Sven Lilja, 'Small towns in the periphery. Population and economy of small towns in Sweden and Finland during the early modern period', Peter Clark (ed.), *Small Towns in Early Modern Europe* (Paris & Cambridge 1995), s. 50–76.
 11. Riitta Laitinen, 'Nighttime street fighting and the meaning of place: A homicide in a seventeenth-century Swedish provincial town', *Journal of Urban History* 33 (2007), s. 602–619; Panu Savolainen, 'Une ville retardaire? Le début de l'éclairage des rues dans une ville provinciale Suédoise', *Revue Histoire Urbaine* 50 (2017), s. 13–28.

Karta över de offentliga ljudkällorna i Åbo. Karta: Panu Savolainen.

Ljudlandskapets element och betydelser

Man kan spåra ljudlandskapet i 1700-talets Åbo i såväl administrativa handlingar, tidningar, memoarer som reseberättelser. De ger alla en i viss mån olikartad bild av ljudlandskapets element och betydelser. I 1700-talets värld kom de kraftigaste ljuden frambringade av människor från eldvapen, trummor och kyrkklockor. De redskap som krävdes för att frambringa dylika ljud låg huvudsakligen i händerna på offentliga institutioner, såsom kyrkan, staden och kronan.¹² I en stad av Åbos storlek var de här ljuden också de enda av människan framkallade ljud som nådde nästan varje vrå – i stadens centrum hördes de även inomhus. Kyrkklockorna, trumslagen och kanonskotten fyllde viktiga informativa, tidsmätande och ceremoniella funktioner, och under nästan alla omständigheter bar de över stadens normala bakgrundssorl. I förvaltningens och domstolarnas handlingar och på tidningarnas sidor är det särskilt dessa ljud som omnämns.

12. Smith, *The Acoustic World of Early Modern England*, s. 49–51.

Kyrkklockorna var den viktigaste informationskanalen i staden. Klockringningen var betydelsefull främst för att mäta tiden i stadssamhället, men den vittnade också om ceremoniella, för stadssamhället viktiga händelser samt slog larm vid nödsituationer, såsom eldsvådor. Själaringningen vid begravning bar vittnesbörd om den avlidnes sociala ställning, kungliga själaringsningar ringdes med domkyrkans alla klockor en timme om dagen i en månads tid. Klockorna angav rytmen för stadens ljudlandskap även i fråga om dagliga och årliga religiösa ceremonier samt den liturgiska kalendern.¹³ Uttryckt med Krzysztof Pomians ord måtte klockringningen både *kollektiv* tid, det vill säga viktiga tidpunkter och händelser, och *aritmetisk tid*, mätt i timmar och minuter.¹⁴ Kyrkklockorna var den mångsidigaste av stadens akustiska informationskanaler.

Vid sidan av kyrkklockornas dagliga ljudlandskap ekade i staden ibland också kanonskott, främst för att fira kungliga högtidsdagar. Vanligen sköts antingen 128 eller 256 kanonskott, exempelvis vid en tronföljares födelse, kungliga bröllop eller kungabesök. Kanonskotten hörde också till det akustiska landskapet vid akademiska promotioner, vilka även i övrigt syntes i stadsbilden.¹⁵ I motsats till kyrkklockorna hade kanonskotten enbart en ceremoniell betydelse. Detta beskriver väl vilka förändringar som skedde i ljudens och ljudkällornas kulturella register, och åskådliggör ljudsignalernas förlorade vardagliga och informativa funktioner.

Vid sidan av rådhusklockorna var trumslagning den viktigaste av magistratens akustiska informationskanaler. Genom trumslagning informerades till exempel om att mantalsskrivningen inlets samt om stadsbornas skyldighet att vår och höst ombesörja att gatorna runt deras tomter var prydliga.¹⁶ Trumslagaren skickades ut på stadens gator också efter att magistraten fått vetskap om att det skett stölder.¹⁷ Den viktigaste uppgiften för en av stadens tre trumslagare var att vintertid klockan nio och sommartid klockan tio slå på trumman för att

-
13. Oscar Nikula, *Turun kaupungin historia 1721–1809*, Turun kaupunki, toinen nide (Turku 1971), s. 727–728.
 14. Krzysztof Pomian, *L'ordre du Temps* (Paris 1984), s. 255–256.
 15. Se till exempel *Tidningar Utgifne af ett Sällskap i Åbo* 5.9.1782; *Åbo Tidningar* 30.10.1797.
 16. Se till exempel *Åbo Tidningar* 31.11.1795; *Åbo Tidning* 1.12.1804, 13.11.1805, 3.12.1806.
 17. *Åbo kämnärsrätts domböcker (ÅKD)* 10.6.1790 §3, sp, Riksarkivet (RA), Helsingfors.

Ämbetsdräkt för trumslagare vid Helsingfors borgargarde från 1750-talet. På 1700-talet var trumslagaryrket i städerna främst informativt och vid sidan av klockringarna kungjorde denna yrkeskår i de svenska städerna på 1700-talet till exempel att det var stängningsdags för krogarna. Helsingfors stadsmuseum. Foto: Jan Alanco.

signalera att stadens krogar måste upphöra med utskänkningen och stänga sina dörrar.¹⁸

Förutom av avsiktliga och informativa ljudsignaler fylldes stadens akustiska rum av olika naturljud samt av olika (o)ljud som byggnadsverksamhet, samfärdsel, människor och djur gav upphov till. Det är anmärkningsvärt att det naturliga ljudlandskapet omnämns endast en gång i mina källor, då handlade det om bruset från en kraftig vind, men i övrigt handlar alla noteringar gällande ljud om människoröster eller andra av människor frambringade ljud.¹⁹

När man rekonstruerar ljudlandskapet bör man beakta ett väsentligt drag inom den akustiska kulturhistorien: ljudlandskapen och dess element är starkt kulturbundna. Även om vi fysikaliskt kan mäta ljudets

18. Kongl. Maj:ts Nådige Förordning, Emot Swalg och Dryckenskap 1733.

19. ÅKD 21.10.1760 §1, 1570–1575; 23.10.1760 §6, 1606–1607, RA.

frekvens och styrka, så utformas ljudlandskapets betydelser i tid och i rum samt genom både kollektiva och individuella upplevelser.²⁰ Det kanadensiska projektet World Soundscape indelade ljudlandskapen i två olika kategorier: man utvecklade en konceptuell skillnad mellan *hi-fi*- och *lo-fi*-ljudlandskap. *Hi-fi*-ljudlandskapen är tydliga ljudlandskap, där de separata ljuden är betydelsefulla och klart kan särskiljas från varandra, medan *lo-fi*-ljudlandskapen är ljudlandskap fyllda av buller, där det är svårt att urskilja enskilda ljud, inte heller utgör ljudlandskapet någon helhet av enskilda, relevanta ljud.²¹ Det är dock problematiskt att entydigt indela ljudlandskap i dessa två kategorier eftersom upplevelsen av ljudlandskapet är kulturbunden: två personer med olika bakgrund kan uppleva ett akustiskt identiskt landskap som ett relevant ljud eller som buller.

Vikten av ljudlandskapets kronologiska och spatiala relativitet åskådliggörs i resenären och vetenskapsmannen Edward Daniel Clarkes beskrivning av sin ankomst till Åbo en vinterkväll 1799. Han berättar hur hans uppmärksamhet först fästes vid bjällerklngen från de hästdragna slädarna. Förutom att bjällrorna varnade Åbobor som rörde sig i vintermörkret för annalkande trafik, så gav de också information om den vägfarandes sociala ställning: dyrare klockor och bjällror hade en klarare klang än vanliga klockor av mindre ädla metaller. I detta akustiska landskap avtecknades följaktligen också faktorer som avslöjade den sociala hierarkin. Detta ljudlandskap tilldrog sig den utländske resenärens totala uppmärksamhet. Clarke skrev sedermera i sin skandinaviska reseskildring om hur Åboborna förflyttade sig från en plats till en annan ”med dylik musik”, som i Clarkes öron hade helt andra betydelser än för Åboborna.²² På samma sätt kunde betydelsekillnader i ljudlandskapet vålla förvirring hos den utländske resenären. Sagde Clarke förundrade sig också över hur själaringsningarna i Åbo påminde om engelska bröllopsklockor. Han förundrade sig dessutom över att trumslagaren begav sig ut på gatorna för att trumma när det i staden hade skett en stöld eller ett rån.²³

20. Johnson & Salmi, 'Aistien historiaa: kohteet ja menetelmät'.

21. Schafer, *The Tuning of the World*.

22. Edward Daniel Clarke, *Travels in Various Countries of Europe, Asia and Africa: Scandinavia*, Volume XI, T. Cadell (London 1824), s. 270; Garrioch, 'Sounds of the city', s. 14.

23. Clarke, *Travels in Various Countries of Europe*, s. 351.

Olika källor som ger en inblick i 1700-talets ljudlandskap avslöjar, förutom de olika ljudsignalernas uppgifter och betydelser, också upplevelser som hänger samman med kulturbundna skillnader i hur vi uppfattar ljudlandskapet. Till exempel kyrkklockornas funktion omspände en hel kavalkad, allt från vardagliga ljudsignaler för tidmätning eller nödsituationer till sällsynta ljud, såsom klockringning vid högtidliga, kungliga tilldragelser. Den utländske resenärens anteckningar om sina upplevelser avslöjar vilka relevanta och samtidigt lokala betydelser som kunde associeras med de ringande kyrkklockorna. Vid studiet av historiska ljudlandskap är det därför väsentligt att utnyttja ett så mångsidigt källmaterial som möjligt, skapat av såväl stadsbor i det studerade samhället som av utomstående.

Rätten att använda ljud

Ljudlandskapets ställning som en kanal för allmän informationsförmedling syns i den medeltida och tidigmoderna lagstiftningen runtom i Europa. Ljudlandskapet borde hållas fritt från onödigt skrik och larm, kraftig ljudanvändning reserverades för nödsituationer.²⁴ Om överdriven ljudanvändning stadgades följande i Svea rikets lag av år 1734:

Ropar och skriar någon, af öfwerdåd, på almänna vägar, gator och gränder, eller någon med ord eller å annat sätt förolämpar; böte fem daler, hälften til angifwaren, och hälften til the fattiga, äntå at ingen wäldsamhet eller skada skedt.²⁵

I avseende på informationsförmedling var skrik en central ljudsignal i nödsituationer. Stadsborna använde sig av skrik för att tillkalla stadsvakter när brott begicks eller ordningen stördes, ibland fick ljudet vakterna att hitta fram till rätt plats. I ett bullerfritt stadsrum kunde en människoröst bära över långa avstånd i igenkännbar form. Till exempel i juni 1775 hörde stadsvakterna vid rådhuset skrik från bron och kände igen salpetersjudaren Michel Spanjefarares röst. När de kom till platsen fann de den berusade Spanjefarare liggande på bron.²⁶ Det faktum att en specifik människoröst kunde identifieras från en bro belägen mer än 150 meter bort åskådliggör tydligt hur bullerfritt ljudlandskapet var.

24. Bálint, 'Mechanisms of the hue and cry in Kolozsvár'; Samantha Sagui, 'The hue and cry in medieval English towns', *Historical Research* 87 (2014).

25. *Svea Rikets Lag 1734*, Missgjärnings balk, cap. XXI, §8.

26. ÅKD 1.7.1775 §3, s. 997, RA. Se även Garrioch, 'Sounds of the city', s. 8.

Fall som handlar om onödig ljudanvändning är ovanliga i rättsprotokollen, två av tre påträffade fall inträffade våren 1775. Då höll staden på att förbereda sig inför kung Gustav III:s besök.²⁷ I samtliga fall av överdriven ljudanvändning hade vakterna anhållit personer som skrikit på gatorna runt Stortorget, dessa påstod dock alla i rätten att de endast talat högljutt.²⁸ Det exceptionella ingripandet kan ha berott på att man samtidigt piffade upp staden inför kungens ankomst – man stenlade gator, målade fasader och förberedde illuminationer – särskild uppmärksamhet fästes även vid att kontrollera ljudlandskapet.

Fall där vakterna anlände till brottsplatsen på grund av skrik är fåtliga i rättsprotokollen från åren 1760, 1775 och 1790. I ett fall handlade det om att vakter från rådhusets vaktstuga hade hört skrik från Stora Brahegatan på andra sidan av Aura å.²⁹ I regel fick dock stadsborna lov att hämta stadsvakten till brottsplatsen från vaktstugan vid Stortorget eller leta upp en vakt som patrullerade på gatorna.

Även om ljudanvändning på grundval av rättsprotokollen inte spelade någon större roll för övervakningen av störande beteende i stadsrummet, så avslöjar ändå några omnämningen vikten av ett bullerfritt ljudlandskap. Också ljudlandskapet återspeglade idealen för 1700-talets offentliga stadsrum såsom en plats för ”nyttä”, ”frihet”, ”fred”, ”bekvämlighet” och ”respektabilitet”.³⁰

Tidsuppfattningen och ljudsignalernas makt

I tidigmoderna stadssamhällen spelade ljudlandskapet en avgörande roll för tidsuppfattningen.³¹ I Åbo talade både domkyrkans klocka och rådhusets klocka om tidens gång, de slog varje hel timme. Först i slutet av 1750-talet installerades en urtavla i domkyrkans torn, fram till dess var det endast klockringningarna som förkunnade tidens gång.³²

Rättsprotokollen ger vid handen att klockorna spelade en central roll för hur vanliga stadsbor uppfattade klocktider. I slutet av 1700-talet

27. Elisabet Dahlbäck, *Gustav III:s Eriksgata i Finland 1775*, Pro gradu-avhandling, Helsingfors universitet (Helsingfors 1988).

28. ÅKD 24.3.1760 §2, s. 503–508; 28.3.1775 §7, s. 203; 30.3.1775 §6, s. 209, RA.

29. ÅKD 20.1.1775 §4, s. 33–34, RA.

30. *Åbo Tidningar* 1.7.1799; Miles Ogborn, *Spaces of Modernity – London's Geographies 1680–1780* (London 1998), s. 75–79.

31. Corbin, *Les Cloches de la terre*, s. 262.

32. Carl Jacob Gardberg & Simo Heininen, *Kansallispyhäkkö. Turun tuomiokirkko 1300–2000* (Helsinki 2000), s. 202.

förekom det fickur endast i cirka var tredje bouppteckning efter hantverkare i Åbo, vilket gör att man kan dra slutsatsen att de flesta stadsbor inte ägde några egna klockor.³³ Flera vittnesutsagor i kämnärsrätten ger en detaljerad bild av hur stadsborna följde med klockringningarna för att uppfatta tiden. År 1759 hade Catharina Jacobsdotter serverat drycker till två krukmakargesäller och misstänktes för olaglig utskänkning. När Catharina tillfrågades om vad klockan varit påstod hon sig inte ha kunnat veta det, eftersom ingen av stadens klockor hördes ända bort till hennes hus.³⁴ Kyrkklockornas bärvidd skapade en akustisk cirkel, avgränsad av avstånd och husfasader, som definierade på vilka ställen stadens invånare exakt kunde följa med tiden.³⁵

I ett annat rättsfall utreddes ett slagsmål mellan två matrosar. För att ta reda på om de eventuellt begått sabbatsbrott var det viktigt att klarlägga om klockan redan slagit nio när misshandeln skedde. Männen undgick dock att dömas för sabbatsbrott, eftersom vittnet, pigan Anna Andersdotter, inte säkert kunde dra sig till minnes om klockan redan slagit nio när den andre matrosen kom till platsen.³⁶

Ett missförstånd ger en detaljerad bild av hur viktiga de offentliga ljudsignalerna generellt var för att definiera vad klockan egentligen var. Ett rättsfall som inträffade hösten 1760 gäller synkroniseringen av klockslagen från domkyrkan och rådhuset samt trumslagen klockan nio. Det handlade alltså om aftonringningen klockan nio, som med tanke på upprätthållandet av ordningen hade en särskild betydelse som ett tecken på att krogarna måste stänga.³⁷ Stadsvakter, som efter aftonringningen gett sig ut för att patrullera, påträffade på Maria Paulins krog vid Konungsgatan en hop sjungande, drickande och spelande hantverkare som arresterades.

I sitt vittnesmål i kämnärsrätten hävdade stadsvakterna att de gett sig ut på sin runda först efter att alla ljudsignaler – domkyrkans och rådhusets klockor samt trumslagen – hade avgivits. De anhållna hant-

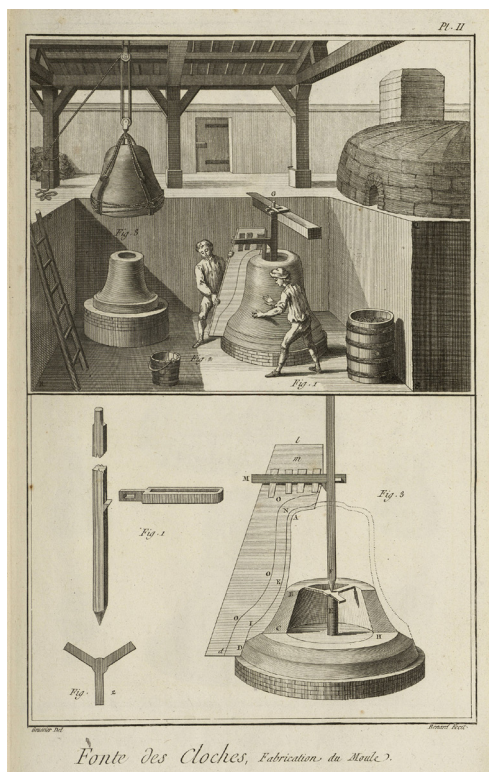
33. Kirsi Vainio-Korhonen, *Kultaa ja hopeaa mestarien työkirjoissa – Suomen kultasepäntyyö Ruotsin ajan lopulla valtakunnallista taustaa vasten*, Historiallisia tutkimuksia 182 (Helsinki 1994), s. 152–154.

34. ÅKD 10.5.1760 §1, s. 765, RA.

35. Se även Truax, *Acoustic communication*, s. 166–169.

36. ÅKD 29.7.1760 §7, s. 1152, RA.

37. Om aftonringningens medeltida rötter se till exempel Helena Edgren, 'Kirkonkellot', Tuomas M. S. Lehtonen & Timo Joutsivuo (toim.), *Suomen Kulttuurihistoria. 1. Taivas ja maa* (Helsinki 2002), s. 130–131.

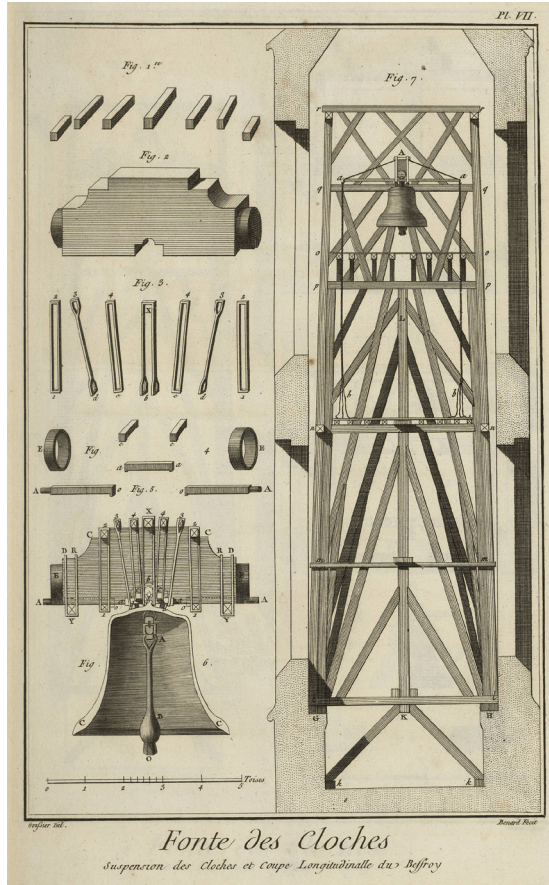
Bildplanscher ur Diderots och d'Alemberts Encyclopédie som visar hur man gjuter och hänger upp klockor. Kyrkklockorna var den mest centrala och mest spridda informationskanalen i europeiska städer på 1700-talet.

verkarna delade dock inte stadsvakternas uppfattning om tidpunkten för ljudsignalerna utan hävdade att trumslagen ännu inte ljudit när vakterna anlände till krogen. I fallet hördes dussintals vittnen som gav motstridiga uppgifter om huruvida det förekommit en paus mellan ljudsignalerna. Den mest intressanta aspekten av rättsfallet med tanke på ljudlandskapet är emellertid rättens avgörande. Trots att rätten konstaterade att ljudsignalerna avgetts vid olika tidpunkter och att gesällerna anhållits på felaktiga grunder, så ansåg ändå stadsfiskalen att kyrkklockorna och rådhusets klockor var av varandra oberoende allmänna underrättelser och hantverkarna dömdes följaktligen till böter för alltför sent krossittande.³⁸

38. ÅKD 20.11.1760 §2, s. 1669–1671; 27.11.1760 §3, s. 1702–1713; 29.11.1760, §2, s. 1720, RA.

Rättens avgörande visar vilken betydande auktoritet dessa ljudsignaler ansågs vara och vilken vikt man fäste vid dem för kungörandet av den vedertagna tiden. Efter att rätten fällt sitt utslag yrkade de anklagades ombud på att man borde utveckla bättre lösningar för vakternas befogenheter och ljudsignalernas avgivande så att liknande incidenter i framtiden kunde undvikas.³⁹ Under senare hälften av seklet förefaller det som om man fäste allt större uppmärksamhet vid exaktheten hos de ljudsignaler som angav tid. Till domkyrkans sakristia införskaffades 1770 ett astronomiskt pendelur och staden anställde en urställare med uppgift att övervaka att domkyrkans tornklocka samt rådhusets klocka höll tiden.⁴⁰

I Åbo baserade sig tidsuppfattningen i hög grad på de allmänna ljudsignaler som förmedlades genom ljudlandskapet. Förutom sitt uppdrag som markör för kyrklig tid och liturgiska ceremonier hade kyrkklockorna en avgörande betydelse för stadsbornas tidsuppfattning och för hur viktiga, lagstadgade klockslag kunde kommuniceras till alla samtidigt. Ljudsignalerna var den offentliga maktens instrument för att kontrollera stadssamhällets tid och ordning.⁴¹

39. ÅKD 6.12.1760 §2, s. 1777–1779, RA.

40. Gardberg & Heininen, *Kansallispyhäkkö*, s. 202.

41. Garrioch, 'Sounds of the city', s. 16–20.

Ljudet och dygnets mörka timmar

På 1700-talet hörde Åbo till världens nordligaste städer och de nordliga breddgradernas vintermörker ger en på global nivå intressant dimension i avseende på sinnesintryckens och upplevelsernas historia. Åbo fick gatubelysning först 1805, före det var gatorna vintertid becksvarta under månlösa kvällar, nätter och morgnar.⁴² Många publikationer som getts ut på 2000-talet har fokuserat på nattens och mörkrets historia.⁴³

De vintermörka gatorna sätts in i en intressant kontext ur sinnas och sinnesupplevelsernas kulturhistoriska perspektiv, när man studerar på vilka sätt hörselsinnet och ljudanvändningen kompenserade för seende. Av vittnesutsagor i kämnärsrättens protokoll framgick vid upprepade tillfällen det nattliga mörkret och vikten av hörselsinnet. Hörselobservationer spelade en viktig roll framför allt för att identifiera människor. I samband med ett hemfridsbrott i slutet av år 1759 sade nyckelvittnet Lisa Ericsson i rätten att hon känt igen Anders Rothberg när han härjade på grannens gård tack vare hans hesa röst, trots att det varit så mörkt ute att hon inte sett ett dyft.⁴⁴ Men i flera vittnens berättelser var mörkret, åtminstone enligt deras egen utsago, orsaken till att de inte kunde identifiera personer som rört sig utomhus.

Trots att den mörka årstiden innebar utmaningar för att röra sig utomhus så ger rättsprotokollen och memoarerna inte något intryck av att folk skulle ha undvikit att gå ut när det var mörkt. Inom stadens gatutrafik spelade bjällrorerna, som väckte resenärens Edward Daniel Clarkes beundran, en relativt central roll för att trafiken skulle löpa smidigt, för att förhindra kollisioner och sannolikt också för att uttrycka slädägarens sociala ställning.⁴⁵ Studenten Pehr Stenberg, som studerade i Åbo på 1780-talet, beskriver på flera ställen i sina memoarer hur han rörde sig på stadens mörka gator. Endast en gång nämner han att han hamnat i en hotfull situation. På rösten kände han dock igen personen som hotade honom som sin studiekamrat från akademien och sade sitt namn, eftersom det var så mörkt ute att de inte kunde se varandra.⁴⁶

42. Panu Savolainen, 'Une ville retardaire?'

43. Roger Ekirch, *At Day's Close. Night in Times Past* (New York 2005); Alain Cabantous, *Histoire de la nuit. XVIIe-XVIIIe siècle* (Paris 2009).

44. ÅKD 17.1.1760 §1, s. 55–58, RA.

45. Clarke, *Travels in Various Countries of Europe*, s. 270.

46. Pehr Stenberg, *Pehr Stenbergs levernesbeskrivning. Av honom själv författad på dess lediga stunder, Del 2. 1784–1789* (Umeå 2015), s. 242.

Generellt tyder källorna som använts för denna uppsats på att de flesta nattliga vandrare, trots magistratens ukaser, inte bar någon lykta i handen. Uppenbarligen hade den långa, mörka vinternatten gjort stadsborna vana vid att röra sig i mörkret, källorna från Åbo ger inte heller intrycket av att natten och mörkret där skulle ha haft en lika skrämmande och olycksbådande karaktär som man inom forskningen om Centraleuropa tidigare gjort gällande.⁴⁷ I den mörka staden kompen- serade hörselobservationer för ett begränsat eller obefintligt synsinne.

Det vardagliga och det ceremoniella ljudlandskapet

Inom stadens ljudlandskap kan man skilja mellan en vardaglig, dagligen återkommande kavalkad av ljudsignaler och ett ceremoniellt register av ljudsignaler. Det var väsentligt att kunna särskilja det senare från det ordinarie ljudlandskapet. I Sverige återfanns det rikaste ceremoniella ljudlandskapet på 1700-talet i Stockholm och hängde samman med såväl kungliga händelser som trum- och hornmusik under riksdagarna.⁴⁸

Till det oftast återkommande ceremoniella ljudlandskapet i Åbo hörde själaringsningarna. Deras längd och grad av högtidlighet avspeglade den avlidnas ställning men även den avlidnas betalningsförmåga, eftersom avgiften för själaringsningen grundade sig både på längden och på antalet klockor.⁴⁹ Såsom tidigare nämnts så hade kyrkklockorna också mycket vardagliga uppgifter, därför sträckte sig deras betydelseregister från daglig tidsangivelse till ytterst exceptionella och ceremoniella betydelser. I staden framfördes musik utomhus åtminstone i samband med utlysningen av julfreden, och på stadsgårdets lönelistor återfinns från och med senare delen av 1700-talet också pipare.⁵⁰ Den högtidligaste nivån inom det ceremoniella ljudlandskapet representerades kanske av musikframträdandena från domkyrkans torn. Under Gustav IV Adolfs och Fredrica Dorothea Wilhelmina af Badens bröllopsfestligheter 1797 klingade vokal- och instrumentalmusik under ledning av akademins *director musices* Carl Thorenberg ner över staden från domkyrkans torn.⁵¹ Domkyrkans torn var den viktigaste av stadens arkitektoniska

47. Ekirch, *At Day's Close*, s. 1–30.

48. Karin Sennefelt, *Politikens hjärta. Medborgarskap, manlighet och plats i frihetstidens Stockholm* (Stockholm 2010), s. 73.

49. Nikula, *Turun kaupungin historia*, s. 728.

50. Svante Dahlström, *Julfreden i Åbo* (Åbo 1942).

51. *Åbo Tidningar* 13.11.1797.

fixpunkter, vid sidan av festbelysning syntes detta även i hur tornet nyttjades för att skapa andra akustiska intryck än bara klockringningar.

Inom den ceremoniella akustiken spelade kanonskotten en central roll, de ekade i staden (i fredligt avseende) endast i samband med kungliga högtidsdagar och akademiska promotioner. Vid akademiens promotioner framfördes ibland också musik ute på gatorna.⁵²

Historikern David Garrioch har påpekat hur mycket vanligare musik ute på gatorna och ceremoniella ljudlandskap var i tidigmoderna städer än under 1800-talet och framåt, då olika former av buller i allt högre grad kom att dominera städernas ljudlandskap. Både de vardagligare och de mer sällsynta ceremoniella ljuden berättade för stadsborna om viktiga händelser, men de hade också som funktion att stärka gemenskapen i staden.⁵³

De urbana ljudlandskapens historia har främst studerats ur storstädernas och landsbygdens perspektiv.⁵⁴ Exemplet Åbo visar hur olika institutioner i en medelstor stad, såsom kyrkan, stadsförvaltningen och akademin, skapade stadens akustiska system och hur de tillägnade sig allmänuropeiska intryck samt hur de i mindre skala än exempelvis i Stockholm förverkligade ceremoniella ljudlandskap. Men ljudets styrka var den samma och man kan följaktligen anta att särskilda ljudtecken för mer sällsynta, ceremoniella signaler utgjorde ett betydligt mer hörbart inslag i stadsbornas liv i mindre städer än i storstäder fyllda med ljud.

Stadssamhället och den akustiska informationsförmedlingen

Ljudlandskapet från tiden före de akustiska inspelningarna åskådliggör väl hur forskningsobjekt samtidigt kan besitta en materiell, en kulturell och en textuell karaktär. Ljudlandskapets fysikaliska form – ljudvågorna – försvinner inom loppet av några sekunder, men både materiella föremål för att framkalla ljud och skriftliga källor som skildrar olika ljuds betydelser har bevarats så att vi kan bilda oss en uppfattning om de historiska ljudlandskapen. I princip kan själva ljuden upprepas exakt såsom de lät för flera sekler sedan genom att nyttja samma redskap som

52. *Åbo Tidningar* 30.10.1797.

53. Garrioch, 'Sounds of the city', s. 14–16.

54. Corbin, *Les Cloches de la terre*; Garrioch, 'Sounds of the city'; Clay, 'Smells, bells and touch: Iconoclasm in Paris during the French Revolution'.

man använde sig av på den tiden, medan de skriftliga källorna däremot vittnar om vilka kulturella och kronologiska förändringar som skett i fråga om ljudens betydelser. Det är just dessa förändringar som gör det relevant för historiker att studera ljudlandskap.

Man kan tolka ljudlandskapet i 1700-talets Åbo via Barry Truax tankar om akustisk kommunikation. Truax definierar akustisk kommunikation som ett samhälles kollektiva, kulturella innebörd, vilken frambringas via fysiska föremål, förmedlas via ljudvågor och uttolkas individuellt tack vare en kollektivt delad kontext av betydelser. Den information som ljudet innehåller är historisk och varierar från fall till fall, enbart ljudvågorna som fysikaliskt fenomen säger inget om ljudsignalens informationsinnehåll. Både frambringandet och dechiff-reringen av ljudsignaler är bundna till tid och plats: till samhällets etablerade sätt att framkalla vissa ljudsignaler och förmågan att tolka dem i enlighet med samhällets vedertagna praxis.⁵⁵

Min uppsats sätter in det akustiska samhället och ljudlandskapet i sin kontext inom informationsförmedlingens historia. Såväl ljudlandskapets vardagliga, tidsmätande betydelser som ljudsignalerna för ceremoniella och exceptionella händelser visar hur bred skalan av akustisk informationsförmedling var i en ordinär, medelstor stad på 1700-talet. Det är främst värt att notera hur lokala ljudsignalerna var. Den utomstående Edward Daniel Clarke lyfter på flera ställen i sin reseskildring fram det ljudlandskap han upplevde i Åbo 1799 och förundrar sig ofta över dess lokala särdrag. Lokala källor återger däremot ljudlandskapet särskilt i samband med ceremoniell ljudanvändning, men framför allt i vardaglig tidmätning samt i maktutövning relaterad till upprätthållandet av ordningen i staden.

Det rätt begränsade urvalet ljudsignaler som stod till buds tvingade offentliga institutioner som använde sig av ljudsignaler till att producera ljudsignaler som till sitt informationsinnehåll var så enkla och så entydiga som möjligt. Dessutom måste man beakta de begränsningar i ljudets räckvidd som förorsakades av buller och ytterväggar. Ibland misslyckades även enkel informationsförmedling, såsom i det utdragna rättsfallet där ljudsignalerna som meddelade att det var stängningsdags för krogarna av misstag avgivits vid lite olika tidpunkter. Även i detta fall betonar rättens utslag vilken betydelse den information som

55. Truax, *Acoustic Communication*, s. 11–14.

Ljudlandskapet förmedlade hade i egenskap av maktstruktur: rätten tog parti för den offentliga makten, som hade avgivit ljudsignalerna felaktigt.

I tidigmoderna städer kan informationen och de historiska uppgifter som ljudet förmedlade ses som ett maktsystem, där de redskap som krävdes för att frambringa kraftiga eller komplicerade ljud helt låg i händerna på offentliga institutioner. Ljudlandskapet var en offentlig informationsförmedlingskanal som borde hållas fri från buller, såsom onödigt skrikande. Under 1800- och 1900-talen övergick informationsförmedlingen i växande grad till att ske genom privatägda föremål såsom tidningar, almanackor, fickur och adresskalendrar. Slutligen blev den avhängig av teknologi som utnyttjar radiovågor och digital datahantering. Samtidigt förlorade ljudlandskapet samt den informationsförmedlingskultur och de maktstrukturer som byggts upp runt ljudsignalerna gradvis sin betydelse. Ljudlandskapets historia beskriver, kanske bättre än något annat historiskt fenomen, den förskjutning som skedde under nya tiden när den teknologiska utvecklingen förvandlade offentlig informationsförmedling till en privat upplevelse beroende av privatägda föremål och apparater.